

U posljednjem analitičkom poglavlju naslovljenom „Demografske posljedice...“ autor analizira koji je neposredni učinak imala pandemija na natalitet, nupcijalitet, mortalitet. Uz to, predložen je izračun mogućeg dugoročnog utjecaja na prirodni prirast stanovništva u narednim desetljećima na proučavanom prostoru. Nakon tih izračuna, autor konstatira kako se sjever Hrvatske relativno brzo demografski oporavio od traumatičnih posljedica Prvoga svjetskog rata i španjolske gripe, te je već 1919. godine došlo do svojevrsne demografske obnove. U toj godini, naime, započinje nagli rast stope fertiliteta te nupcijaliteta („boom vjenčanja“). Posebno je važna diferencijacija između utjecaja Rata i pandemije na demografske procese. Autorova analiza otkriva kako je Prvi svjetski rat više utjecao na kretanje nupcijaliteta, dok je mortalitet španjolske gripe više utjecao na fertilitet. Drugim riječima, dokazano je kako su u pitanju dva komplementarna, ali ipak samostalna činitelja demografskih promjena na sjeveru Hrvatske. Ta distinkcija u dosadašnjim istraživanjima nije bila učinjena.

U zaključnim se razmatranjima (151-155) Anušić osvrće na postavljene istraživačke probleme te sintetizira glavne argumente svoje interpretacije. Iako prezentacija dolazi u nešto sažetijoj formi, ona osim repetitivne funkcije ujedno predstavlja posljednji komadić zaokružene studije.

Za kraj, važno je napomenuti kako je argumentacija obogaćena grafičkim priložima (28 grafikona, 18 tablica, 4 karte) većinom nastalim na temelju autorova rada na izvornoj građi te statističko-matematičkom obradom kvantitativnih historijsko-demografskih podataka, dok je kroz cijelu knjigu moguće pronaći 407 bilježaka. Sve to upućuje na zaključak da knjiga nudi mnogo više nego što se na prvi pogled doima. Vrijedno je štivo kako za povijesnu struku, tako i za svakog čitatelja kojemu je intencija zagrepsti ispod površine te zaći dublje u pandemijsku problematiku na ovim prostorima s ciljem osvješćivanja višeslojnosti takvog događaja.

Vinko Kováč

Suvremeni odjeci minulih pandemija

Peter Furtado (ur.), Plague, Pestilence and Pandemic: Voices from History, London: Thames & Hudson, 2021, 336 str.

U protekloj se godini pojavilo, potaknuto tekućim stanjem, mnoštvo knjiga koje se bave prošlim pandemijama, epidemijama, bolestima, općenito poviješću medicine. Svoj je doprinos tomu dao i Peter Furtado u novoj uredničkoj knjizi *Plague, Pestilence and Pandemic: Voices from History*, u kojoj je prikupio svjedočanstva, zapise, proglose, suvremene novinske članke i sl. o proteklim težim napadima zaraznih bolesti. Furtado je poznat kao urednik sličnih povijesnih knjiga, osobito *Great Cities Through Travellers' Eyes*, a najpoznatija mu je urednička knjiga svakako zbirka eseja *Histories of Nations: How Their Identities Were Forged*. Premisa je ove knjige jednostavna: Furtado u uvodniku navodi kako ona sagledava dvadeset i dvije pandemije i patogene koji su ih uzrokovali na

temelju riječi ljudi koji su ih preživjeli, nudeći pritom impresionističke slike tih vremena. Pritom upozorava, naravno, da se ova kolekcija ne treba shvatiti kao upotpunjeni iskaz o pandemijama koje se obrađuju, jednako kao što ne pokriva sve minule pandemije. Princip odabira prohujalih bolesti, objašnjen u uvodniku, jest sljedeći: obrađuju se zarazne bolesti koje su poharale određenu regiju ili svijet, a vlasti su se pritom iznenada našle suprotstavljene dosegu svoga znanja. Iz tog se razloga ne obrađuju endemske smrtonosne zarazne bolesti poput tuberkuloze ili malarije. Izvori su razni: osobna svjedočanstva, povijesni zapisi, kronike, pisma, liječničke opaske i medicinski članci, brošure, odluke vlasti, a kako se vremenski približavamo današnjici, sve više i novinski članci. Antologija je raspoređena prema općem vremenskom načelu: u šest se cjelina obrađuju zaraze od antike do najsuvremenijeg vremena. Tako „Antički svijet“ donosi iskaze o atenskoj i antoninskoj kugi, „Kršćanski svijet“ o Justinijanovoj kugi, gubi, Crnoj smrti i engleskoj bolesti znojenja. Treće poglavlje „Pandemije u doba Carstva“ proširuje fokus s Europe na SAD te donosi glasove o sifilisu, velikim boginjama u Novom svijetu, coccoliztli epidemiji i velikoj kugi. Četvrtim poglavljem, iako su i ona načelno vremenski razdijeljena, počinju veća prožimanja. Tako cjelina „Gradovi, znanost i javno zdravstvo“ okuplja odjeke kolere, žute groznice, tifusa i trbušnog tifusa, treće pandemije kuge. Poglavlje naslovljeno „Velike boginje: od liječenja do istrebljenja. Dvadeseto stoljeće“ počinje španjolskom gripom, nastavlja dječjom paralizom te završava azijskom i hongkonškom gripom. Najzad, posljednja cjelina „Pandemije u globaliziranom svijetu“ bavi se AIDS-om, ebolom i koronavirusom. Na kraju naveden je popis izvora (velika većina kojih se koristila u prijevodu) i praktičan popis daljnje literature.

U čitavoj se knjizi može pratiti nekoliko postojanih tema u odabranim izvorima. Odmah u oči upadaju mjere koje su se poduzimale kako bi se spriječila vlastita zaraza i širenje bolesti. Pratimo kako su ljudi kupovali zaštitne amulette u Rimu 2. stoljeća, kako se za Justinijanove kuge moglo bježati iz gradova, potom odredbe vlasti o karantenama tijekom stoljećâ, opis zaprašivanja DDT-om i sl., ali i nihilistički hedonizam, kojem su se ljudi predavali u uvjerenju da spasa ionako nema. Izrazito je zanimljivo i slijediti trag „krivaca“ – neprijatelji koji truju bunare, Božja kazna, poremećaj tjelesnih tekućina, loš zrak, mijazma, pijanstvo..., ali i pojave poput jedenja ribe s mlijekom, sve do otkrića virusa i bakterija. U iznesenim svjedočanstvima prati se napredak znanosti i medicine ne samo objektivno, na temelju zapisa liječnika i znanstvenika, već i kazivanjem običnih ljudi koji su zapisali čime su se liječili, za kakve su lijekove čuli i što im se preporučivalo. I možda najdirljivije, pratimo kako su se ljudi tijekom ovih minulih pandemija i epidemija brinuli jedni za druge, često žrtvujući vlastiti život: jednako bizantski milosrdnici koji su pokapali siromahe, siromašna žena koja se proslavila perući rublje najsiromašnijima tijekom snažnog vala kolere, redovnice koje su se u Montrealu brinule o tifusnim emigrantima, roditelji oboljele djece, susjedi i potpuni stranci.

Svaka cjelina započinje kratkim (na dvije stranice) uvodnikom, a svako poglavlje varirajućim kratkim opisom bolesti, njezina utjecaja i jezgrovite povijesti. Raspon je izabranih izvora različit, što je u početnim poglavljima opravdano dalekim vremenskim odmakom i pretpostavljenim nepostojanjem više izvora. Izrazito je korisno to što ispod svakog naslova svjedočanstva (koji je smislio priređivač) stoji nekoliko obavijesnih crta o autoru i izvoru. Međutim, Furtado ni na kojemu mjestu nije objasnio načelo svojeg izbora. Ako o Justinijanovoj kugi nema više od devet izvora pa odabira među tekstovima nema, isto se ne može reći i za npr. koleru ili španjolsku gripu. Uredniku se može prigo-

voriti i zapostavljanje većeg dijela svijeta: usredotočuje se uglavnom na anglofoni svijet, i to sve više kako je „vrijeme radnje“ bliže današnjici. Zaista, kako se može objasniti da se u kratkom uvodniku o koleri spominju teške posljedice za Rusiju, no ne navodi se niti jedan izvor za nju? Za veliku kugu donosi se sedam izvora: jedan iz Napulja, jedan iz Marseillesa i pet iz Londona. Taj se obrazac i dalje prati; možda je najveća povreda, španjolska gripa, donesena u 14 različitih izvora, od kojih je samo jedan, francuski, izvan anglofonog područja. To bi se dalo možda objasniti namjenom knjige angloameričkom tržištu, no prije će biti da dostupnost engleskih izvora i manji trud potreban za njihovo priređivanje pogoduju zahtjevima vremena za brzim izdanjima knjiga *en vogue* tematike. Ipak, treba zamijetiti uključivanje tek otkrivenih Amerika i manje poznate cocoliztli epidemije na području Meksika, uz puno poznatiju velikih boginja, kao i uključivanje indijanskih izvora u tim poglavljima. Začudan je također ponegdje izbor samih izvora: npr. u poglavlju „Ebola“ nema niti jednog iskaza osobe koja je oboljela, ili obitelji umrlih, ili uopće Afrikanaca. To jest, gotovo nema: među člancima u novinama i časopisima američkog volontera, dvoje britanskih znanstvenika, južnoafričke novinarko i Billa Gatesa, tek se u tekstu liječnice iz *Liječnika bez granica* nalazi jedan paragraf koji donosi mišljenje Afrikanke s područja zahvaćenog ebolom. Odmah valja naglasiti kako se u ovom prikazu i kritikama izuzima posljednje poglavlje: autor prati pomodnu praksu pisanja o najbližoj suvremenosti – jučerašnjim događajima – povijesni je odmak nepostojeći te je procjena relevantnosti odabranog materijala nemoguća. Pomalo je nejasno i uključivanje poglavlja koje *isključivo* prati tijek od liječenja velikih boginja u 17. stoljeću do otkrića cijepjenja, njegova protivnika i istrebljenja bolesti u knjigu koja se bavi specifičnim općim zarazama. Čini se da bi imalo više smisla, a i bilo bi u skladu s ostatkom knjige uključiti u ovo poglavlje i općenite glasove o zarazama velikih boginja u tom razdoblju (jedna od najpoznatijih žrtava bio je Mozart; materijala sigurno ima).

Jezik je svih izvora suvremeni ili osuvremenjeni engleski; tek je jedan tekst relativno teško razumljiv, no i u njemu su postavljeni prijevodi nepoznatih izraza. Osuvremenjivanje jezika, doduše, u određenim slučajevima zaslužuje kritiku – naime, zasigurno kako bi se podcrtala univerzalnost iskustava i sličnost prošlosti sa sadašnjicom, Furtado se koristi anakronim izrazima poput „(...) mayor instituted a comprehensive system of social distancing (...)“ kada piše o odlukama londonskoga gradonačelnika iz 1665, ili naslova *Panic and fake news* za odjeljak *Loimographie* Williama Boghursta iz 1666. Jednako se tako čitatelju može učiniti da su gdje gdje i izvori birani prema istom principu sukladnosti sa sadašnjim događajima – najočitije je to u poglavlju o azijskoj i hongkonškoj gripici, u kojem su tri od sedam svjedočanstava usporedbe tih gripa i koronavirusa. Ili, u poglavlju „Dječja paraliza“, koje se općenito bavi epidemijom u Americi u prvoj polovini prošlog stoljeća, nalazimo npr. tekst u kojem skupina liječnika u Somaliji, zadužena za dječju paralizu, opisuje kako su u 2020. zaduženi i za koronavirus te kako obavještavaju stanovnike o potonjem. Jedan od problema koji se, vidimo, gdje gdje javlja kronološke je naravi: naime, iako ima nekog smisla u poglavlja o specifičnim (pan)epidemijama staviti ranije izvore (poput svjedočanstva o gubi iz 4. stoljeća u poglavlju o njoj tijekom kasnog srednjeg vijeka, prvi opis dječje paralize iz 18. stoljeća ili sanskrtski tekst iz 9. stoljeća za pandemiju kolere u 19. stoljeću), ne vidi se smisao uvrštavanja *mnogo kasnijeg* teksta. Podsjetimo, svrha je knjige prenijeti sliku pandemija onako kako su ih vidjeli oni koji su ih doživjeli: zašto se onda za antoninsku kugu (160-ih) među suvremenim donose opisi Amijana Marcelina iz oko 385. ili Orozija oko 417? Posebice se besmislenim čini

uvrštavanje odjeljka životopisa svetice iz 13. stoljeća, napisanog 1700 (!), o pravilima kojih su se gubavci u njezino doba morali držati. Ipak, mora se pohvaliti raznovrsnost izvora za ranija razdoblja, za koja nalazimo puno veću raznolikost i u geografskom i u formalnom smislu. Osobito se to odnosi na, vjerojatno najbolje, poglavlje „Crna smrt“ u kojem nalazimo ulomke iz kronika, suvremenih životopisa svetaca, književnih djela (*Dekameron*), povijesnih knjiga, pisama, i putopisa. Pritom oni nisu lokacijski ograničeni: tako nalazimo izvore iz suvremene Ukrajine, zapadne Europe, Italije, Tunisa, Egipta i Damaska. Nažalost, nama vremenski bliža poglavlja pretpostavljaju novinske članke i znanstvene tekstove, gubeći time dijelom na emocionalnosti i ljudskosti, a na koncu i raznolikosti koju prenose ranija poglavlja.

Uza sve iznesene kritike, ova zaista zanimljiva knjiga ima svoju veliku vrijednost kao polazište u budućim istraživanjima: čitajući odabrana svjedočanstva – kako pojedinačno (podosta je jarkih mjesta u njima koja zovu na daljnje čitanje) tako i skupno – zapaža se mnoštvo aspekata povijesnih promjena, od onih najočitijih, dosega medicine, do promjena u, primjerice, diskursu i mentalitetu autorâ.

Antea Tokić

Je li povijest učiteljica života?

Mark Honigsbaum, *Das Jahrhundert der Pandemien: Eine Geschichte der Ansteckung von der Spanischen Grippe bis Covid-19, München: Piper Verlag GmbH, 2021, 483 str.*

Od pojave prvih simptoma bolesti COVID-19 krajem 2019, a potom tijekom perioda širenja, jačanja i mutiranja koronavirusa te proglašenja pandemije, teme bolesti, zaraze, virusa, imuniteta i cjepiva postaju sve popularnije znanstvenim istraživačima, povjesničarima, a posebice raznim medijima i novinarima. Tako tijekom prošle tri godine (2019 – 2021), uz predvodništvo angloameričkih te njemačkih znanstvenika i povjesničara, izlazi velik broj knjiga, od kojih ćemo izvojiti samo neka izdanja: *Pandemie: Was die Krise mit uns macht und was wir aus ihr machen* (Manfred Spitzer, 2020); *The Vaccine: Inside the Race to Conquer the COVID-19 Pandemic* (Joe Miller, 2021); *Vaxxers: The Inside Story of the Oxford Astrazeneca Vaccine and the Race Against the Virus* (Sarah Gilbert – Catherine Green, 2021) i dr. Temom infekcija i pandemije tijekom povijesti bavio se i njemački povjesničar Malte Thießen u nekoliko svojih knjiga poput *Immunisierte Gesellschaft. Impfen in Deutschland im 19. und 20. Jahrhundert* (2017). Posebno je zanimljivo možda njegovo najnovije djelo *Auf Abstand. Eine Gesellschaftsgeschichte der Coronapandemie* (2021), prva socijalna povijest pandemije COVID-19, nastala još u jeku njezina trajanja.

Mark Honigsbaum britanski je pisac, novinar i povjesničar zainteresiran za povijest znanosti, medicine, socijalnu povijest medicine te posebice povijest zaraznih bolesti. Pisao

FILOZOFSKI FAKULTET SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
INSTITUTE OF CROATIAN HISTORY
INSTITUT FÜR KROATISCHE GESCHICHTE

RADOVI

53

BROJ 1

ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
FILOZOFSKOGA FAKULTETA SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

The logo for FF press, featuring the letters 'FF' in a stylized font with a horizontal line through them, followed by the word 'press' in a lowercase sans-serif font.

ZAGREB 2021.

Poseban broj

*Prema povijesti „nevidljive“ prijetnje: epidemije i
pandemije u Srednjoj Europi i Mediteranu*

Special Issue

*Towards an History of “Invisible” Threat: Epidemics
and Pandemics in Central Europe
and the Mediterranean*

RADOVI ZAVODA ZA HRVATSKU POVIJEST
FILOZOFSKOGA FAKULTETA SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

Knjiga 53, broj 1

Izdavač / Publisher

Zavod za hrvatsku povijest
Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu
FF-press

Za izdavača / For Publisher

Domagoj Tončinić

Glavna urednica / Editor-in-Chief

Inga Vilogorac Brčić

Gosti urednici/Guest Editors

Nikola Anušić i Filip Šimetin Šegvić

Izvršna urednica / Executive Editor

Kornelija Jurin Starčević

Uredništvo / Editorial Board

Jasmina Osterman (stara povijest/ancient history), Trpimir Vedriš (srednji vijek/medieval history), Hrvoje Petrić (rani novi vijek/early modern history), Željko Holjevac (moderna povijest/modern history), Tvrtko Jakovina (suvremena povijest/contemporary history), Silvija Pisk (mikrohistorija i zavičajna povijest/microhistory and local history), Zrinka Blažević (teorija i metodologija povijesti/theory and methodology of history)

Međunarodno uredničko vijeće / International Editorial Council

Denis Alimov (Sankt Peterburg), Živko Andrijašević (Nikšić), Csaba Békés (Budapest), Rajko Bratož (Ljubljana), Svetlozar Eldarov (Sofija), Toni Filiposki (Skopje), Aleksandar Fotić (Beograd), Vladan Gavrilović (Novi Sad), Alojz Ivanišević (Wien), Egidio Ivetić (Padova), Husnija Kamberović (Sarajevo), Karl Kaser (Graz), Irina Ognyanova (Sofija), Géza Pálffy (Budapest), Ioan-Aurel Pop (Cluj), Nade Proeva (Skopje), Alexios Savvides (Kalamata), Vlada Stanković (Beograd), Ludwig Steindorff (Kiel), Peter Štih (Ljubljana)

*Izvršni urednik za tuzemnu i inozemnu razmjenu /
Executive Editor for Publications Exchange*

Martin Previšić

Tajnik uredništva / Editorial Board Assistant

Dejan Zadro

Adresa uredništva/Editorial Board address

Zavod za hrvatsku povijest, Filozofski fakultet Zagreb,
Ivana Lučića 3, HR-10 000, Zagreb
Tel. ++385 (0)1 6120191

Časopis izlazi jedanput godišnje / The Journal is published once a year

Časopis je u digitalnom obliku dostupan na / The Journal in digital form is accessible at
Portal znanstvenih časopisa Republike Hrvatske „Hrčak“
<http://hrcak.srce.hr/radovi-zhp>

Financijska potpora za tisak časopisa / The Journal is published with the support by
Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa Republike Hrvatske

Časopis je indeksiran u sljedećim bazama / The Journal is indexed in the following databases:
Directory of Open Access Journals, EBSCO, SCOPUS, ERIH PLUS, Emerging Sources Citation
Index - Web of Science

Naslovna stranica / Title page by

Marko Maraković

Grafičko oblikovanje i računalni slog / Graphic design and layout

Marko Maraković

Lektura / Language editors

Samanta Paronić (hrvatski / Croatian)

Edward Bosnar (engleski / English)

Tisak / Printed by

Tiskara Zelina d.d., Sveti Ivan Zelina

Naklada / Issued

200 primjeraka / 200 copies

Ilustracija na naslovnici

Muza Klio (Alexander S. Murray, *Manual of Mythology*, London 1898)

*Časopis je u digitalnom obliku dostupan na Portalu znanstvenih časopisa
Republike Hrvatske „Hrčak“ <http://hrcak.srce.hr/radovi-zhp>*

*The Journal is accessible in digital form at the Hrčak - Portal of scientific
journals of Croatia <http://hrcak.srce.hr/radovi-zhp>*